

Гражина КРУПІНСЬКА
Катовіце (Польща)

КОНЦЕПТ «ІНШОГО» І/АБО «ЧУЖОГО» У ДРАМІ БРЕХТА «У ДЖУНГЛЯХ МІСТ»

«Інше» і «Чуже» – два поняття, які тісно пов'язані одне з одним. Вони часто вживаються як синоніми, і у розмовній мові, і у різних теоріях, соціологічних чи філософських. Чи вони є тотожними, чи вони описують різні феномени або пов'язані між собою, – це залежить від контекстів, в яких вони вживаються. Я спробую висвітлити різні контексти і віднести їх потім до п'єси Брехта.

Концепт «Іншого» і/або «Чужого» містить в собі, звичайно, питання про Я, суб'єктивність, ідентичність, власне. Зрозуміти Я без Не-Я – якщо брати терміни Фіхте – навряд, чи можливо. Уявленню про себе необхідне як фон уявлення про чужого, сказали б психологи і *Imagologen*. Бохумський філософ Бернард Вальденфельс говорить про схрещення власного і чужого. За ним «фігура схрещення означає, що сліди чужого постійно можна знайти у власному».⁴ Іншого разу він формулює це конкретніше: «Не можливо мати власне без чужого».⁵ І зовсім радикально звучить це в анонімній сентенції

Me, myself is dead.
I am wife to my husband
I am mother to our sons
I am mistress to our dog.
And there is nothing else of me,
Nothing left of me
Me, myself is dead.⁶

Тут проголошується смерть суб'єкта. Все-таки, хоронити його (в постмодерні) – щонайменше зарано. Процитовані вірші стоять на початку 6 глави книги *Mgławice dyskursu. Podmiot, tekst,*

¹ Ebd., S. 314f.

² Bewusst verweise ich auf den positiven Aspekt der Konfrontation.

³ Vgl. Mieczysław Dąbrowski: *Swój/Obcy/Inny. Gdzie jesteśmy?*, in: ders.: *Komparatystyka dyskursu / Dyskurs komparatystyki*. Warszawa 2009, S. 242

⁴ Бернард Вальденфельс: *Топографія чужого. Дослідження з феноменології чужого I*. Франкфурт на Майні: Зуркамп 1997, с. 72

⁵ Там само, с. 68

⁶ Цит. в Wojciech Kalaga: *Mgławice dyskursu. Podmiot, tekst, interpretacja*. Kraków: Universitas 2001, с. 242. Англійська первісна редакція книги вийшла 1997 під назвою *Nebulae of Discourse: Interpretation, Textuality, and the Subject*.

interpretacja, в якій її автор, польський англіст Wojciech Kalaga, виходячи з сучасної і постмодерної критики картезіанського суб'єкта як сталої величини, наступними словами вказує на народження його наступника, нового суб'єкта: «Суб'єкт мертвий, хай живе суб'єкт».⁷ На відміну від старого суб'єкта, джерело якого можна було знайти в ньому самому, зараз тактика міняється, тому що новий суб'єкт не може більше покластися сам на себе. Це результат взаємозв'язку з зовнішнім, з зовнішньою стороною⁸, з іншим. Вальденфельс скаже, що «все є тим, чим воно є, наскільки воно відноситься до іншого»⁹. Без іншого самопізнання було б немислимим. Воно вимагає, за Paul Ricoeur, якого цитує Калага – непрямого шляху через знаки, символи і твори культури¹⁰. Скорочено можна також сказати: будь-яке самопізнання неминуче веде до іншого. Цю думку ми знаходимо також у Вальденфельса, причому німецький філософ більшою мірою вказує на небезпеку привласнення чужого через власне. Щоб уникнути процесу привласнення, не потрібно більше виходити від суб'єкта, а від «Тривоги через чуже»¹¹. Вимога чужого потребує відповіді, але не остаточної, тому що «на чуже не можна відповісти як на конкретне питання».¹² Воно нагадує про поняття отримуючого суб'єкта у Emmanuel Lévinas, на якого, зрештою, посилається неоднократно Вальденфельс –, який взмозі зберегти чужість іншого. Це збереження, додали б дослідники культури, перед усім дослідники міжкультурності, не потрібно розуміти як прийняття інтеркультурності, тому що це – заперечив би Вальденфельс – було б схоже на спробу привласнення¹³.

Сучасний суб'єкт існує – якщо сформулювати чітко – лише в мережі відносин. На мережеву структуру вказують як Вальденфельс, так і Калага. Здається, що у неї в обох немає нічого статичного. У мережевій структурі є «вузлові пункти, місця приєднання і шляхи сполучення[...], але немає центральної станції».¹⁴ Для Калаги, чий суб'єкт подібний парам туману, мережа, крім того, не є, наскільки я розумію, навіть даною умовою.

⁷ Калага, с. 251

⁸ Бернард Вальденфельс: *Топографія чужого. Дослідження з феноменології чужого I*. Франкфурт на Майні: Зуркамп 1997, с. 72

⁹ Там само, с. 68

¹⁰ Цит. в Wojciech Kalaga: *Mgławice dyskursu. Podmiot, tekst, interpretacja*. Kraków: Universitas 2001, с. 242. Англійська первісна редакція книги вийшла 1997 під назвою *Nebulae of Discourse: Interpretation, Textuality, and the Subject*.

¹¹ Калага, с. 251

¹² Там само. В англ. оригіналі позначається як „Exterior“ або „Domain of Exteriority“. S. Wojciech H. Kalaga: *Nebulae of Discourse: Interpretation, Textuality, and the Subject*. Франкфурт на Майні і.н.: Пітер Ланг 1997, с. 162.

¹³ Вальденфельс, с. 85

¹⁴ Вальденфельс, с. 85

Нитки взаємозв'язку відрізняються і нам перешкоджається в доступі до цілої мережі актуальних і потенційних взаємозв'язків, але, все-таки, вона виконує свою онтологічну функцію відносно суб'єктивності, яка знаходиться в безперервному процесі.¹⁵ Я б додала: «Чим більше ниток взаємозв'язку встановлюється до іншого, тим густішою стає мережа. Всупереч негативним передбаченням, які бачать в об'єднанні в мережу небезпеку втратити власне Я, я бачу густу мережу підкріплення і захисту для Я. Не смерть, а життя. Тому процитовані на початку рядки слід було б перетворити на: Me, myself is alive / because I am wife to my husband / because I am mother to our sons etc. etc. etc. Тут важливо, що Вальденфельс сказав про значення чужого для нашої своєрідності: воно «еліксир життя»¹⁶.

А як же виглядає зараз відношення між поняттями інше і чуже, які використовувалися скоріше синонімічно у раніше сказаному? Якщо пошукати у словнику походження слів, то у випадку з *ander* (інший) натрапимо спочатку на давнє вживання у значенні «другий»¹⁷. Сьогодні першим синонімом до нього є «різний». Слово *fremd* (чужий) походить від прислівника «fram», який практично означає «вперед», «далі» і вживався спочатку в значенні «віддалений». Сьогодні *fremd* означає «невідомий», «незнайомий». На перший погляд, здається, що поняття іншого є нейтральнішим за поняття чужого. У мене темне волосся, у тебе світле, я полька, ти німець, я європейка, ти африканець, я жінка, ти чоловік, я гетеросексуальна, ти бісексуальний і т.д. і т.д. Ми інші. «Просто одне – це інше іншого», каже Вальденфельс. Але ознаки, які відрізняють нас не виключають комунікацію, порозуміння. Чуже, як показала етимологія слова, створює чужість, від чужого тримаються на відстані. Є достатньо прикладів для перетворення грубо сформульованої, позитивної іншості в негативну чужість. Якщо виходити з міжособистісних відносин (подружжя, яке стало чужим одне одному, в якого є любовні зв'язки на стороні) аж до просякнутих ідеологією тоталітарних систем, які роблять з колишнього іншого елімінованого чужого (доля євреїв у Європі за панування нацистів). Як заявляє польський компаративіст Mięczyński Dąbrowski, іншість асоціюється з цікавістю, а також з толерантністю, а чужість, навпаки – з незадоволенням і агресією. Іншість може, але не повинна ставати чужістю. Але чужість імплікує в собі іншість.¹⁸ Все-таки, це не повинно зводитися до простої ідентифікації, тому що – щоб знову звернутися до Вальденфельса – «чуже – це не

¹⁵ Калага, с. 270

¹⁶ Вальденфельс, с. 51 [виділення в оригіналі]

¹⁷ Там само, с. 52

¹⁸ Вальденфельс, с. 85

просто інше». Вальденфельс називає три аспекти, які відрізняють інше: аспект місця, власності і виду, причому аспект місця – про це сигналізує вже назва книги – він вважає найважливішим. У процесі індивідуалізації відбувається одночасне обмеження власного і виділення чужого, причому їх розділяє лише поріг. Вальденфельс переконує, що будучи зовсім різними, чуже і власне належать одне до одного, як хвороба і здоров'я, неспання і сон.¹⁹ Ця близькість чужого (між ними лише поріг) мала б викликати реакцію, оцінку, відповідь. Чужість – це вимога, яка, так би мовити, вичікує на порозі і вихоплює нас з пасивності. Я бачу в цьому реабілітацію чужості по відношенню до іншості, тому що я, хоча й беру до уваги іншість, але не зупиняюся детальніше на ній. Я толерантно ставлюся до неї, але це означає – як уже сказав Гете – терпіти, а «Терпіти – означає ображати».²⁰ Чи не означає це врешті-решт, що інше має бути шляхом до чужого, отже й до Я? При цьому тут все-таки в жодному разі не треба уявляти круг, який просто охоплює чуже. Визначення Я, каже Вальденфельс, відбувається через відповіді, того, хто відповідає».²¹ Але ці відповіді нікому не належать. Вони знаходяться в проміжній області, яка означає «оригінальну мову феноменів»²² Чи виникає *des neuartigen Logos* у творі Брехта «В джунглях міст»? у якому відношенні одне до одного перебувають Я, інше і чуже? Найважливішими акторами драми є Джорж Гарга, бібліотечний службовець і Шлінк, торговець деревом і малаєць. При цьому одразу в переліку дійових осіб підкреслюється чужість одного з головних героїв. І з самого початку трапляється також нечуване. Без попередження читач платної бібліотеки, Шлінк, виходить з своєї ролі і хоче викупити у бібліотечного службовця його думку про якусь книгу. Спрощено можна сказати: Шлінк – інший, його пропозиція – чуже. Або сказати як Вальденфельс: Коли Шлінк заходить в бібліотеку, він є представником буденної чужості в рамках конкретного порядку. Його пропозиція має ознаку структурної чужості, «яка стосується всього, що знаходиться поза визначеним порядком і приймає характер чужорідного».²³ Це так, ніби зіткнулися два устрої, два світи, світ грошей, багатих, матеріального, фізичного (серед супутників Шлінка є власник готелю

¹⁹ Порівняй Калага, с. 284f. Юдіт Бутлем побачив би тут процес перформативних актів, які постійно по-новому конструюють ідентичність

²⁰ Вальденфельс, с. 84

²¹ Цікаво, що назва новаторського для фемінізму твору Сімони Бовуар *Le Deuxième Sexe* була перекладена на німецьку мову як *Das andere Geschlecht* (інша стаття). У польській назві, як і в французькій вживається порядковий числівник

²² Вальденфельс, с. 21

²³ Порівняй Mieczysław Dąbrowski: *Swój/Obcy/Inny. Z problemów interferencji i komunikacji międzykulturowej*. Izabelin: Świat Literacki 2001, S. 31

і сутенер) і світ духовного (приміщення бібліотеки, книги). Вхід чужого – ніби насильницьке вторгнення в знайому сферу. До вторгнення не можна підготуватися. Немає часу, щоб взятися за зброю. Треба зважуватися на чуже. У цей спосіб вторгнення попереджає спробу привласнення. Чуже, словами Вальденфельса, вимагає, провокує, стимулює²⁴. Або, щоб звернутися до Брехта, оголошує змагання (з боксу). Шлінк: «А сьогодні зранку, який не такий як завжди, я починаю боротьбу проти них»²⁵ А яка ж реакція Гарги на виклик? Він поводить-ся ніби як з іншим, це означає: він намагається не брати його до уваги, він ігнорує те, що сталося, так ніби нічого не було: «Двадцять чотири градуси в тіні. Шум з мосту Мільвауке. Транспорт. Ранок. Як завжди»²⁶ Коли відносини загострюються і небезпека, яка виходить від чужого, стає все більшою (Шлінк краще обізнаний з приватними справами Гарги), він хоче втрутитися, одразу вирішити справу, тому що пропозиція для нього не підлягає обговоренню: «Ви хочете зробити тут прерію? Ніж? Револьвер? Коктейлі?»²⁷ Дуель як маневр ухилення від відповіді не визнається: «Стояті! Ви не покинете Вашого місця тут!»²⁸ Однак Гарга не хоче прислухатися до голосу чужого (трьохкратне «Ні! Ні! Ні!»)²⁹ майже нагадує про відречення Петра від Ісуса), не хоче, щоб його світ підірвало зсередини, тому йому нічого не залишається, як втікти в роль жертви («Сюди мій піджак! [...] Віддайте його!») і буквально втікати, тому що, після того як його звільнять з роботи, він зникає на два тижні. Він не готовий дозволити своєму порядку поглянути назовні: «Я не розбираюся в метафізиці, я не розумію законів [...]»³⁰.

Навіть якщо перша реакція є свого роду втечею, то скоро ясно, що чуже не тільки відштовхує. Від нього одночасно виходять чари. Гарга вирішує прийняти боротьбу, але не щоб зустрітися з іншим, віддати шматок самого себе (за Lévinas'), а щоб виграти, перемогти іншого: «Око за око, зуб за зуб»³¹. Якби не наполягав Гарга на виграші, якби не складалося враження, що Шлінк програє, щоб у такий спосіб, руйнівню, – зараз я погоджуся з Роландом Бартесом – вислизнути з парадигми

²⁴ Порівняй також Honorata Gruchlik: *Inność a obcość w kontekście filozoficznym*, in: *Anthropos*, Nr. 8-9/2007 (www.anthropos.us.edu.pl/anthropos5/texty/gruchlik.htm, доступ 20.07.2013)

²⁵ Вальденфельс, с. 20

²⁶ Порівняй. Там само, с. 21

²⁷ Йоганн Вольфганг фон Гете: *Максими і роздуми*, в: *ders.: Твори*. Гамбурзьке видання в 14 томах, тут том12, Мюнхен: dtv 1982, с. 385 (????ders., dtv)

²⁸ Вальденфельс, с. 53

²⁹ Там само, с. 85. Вальденфельс користується тут, як він зауважує, термінологію Гуссерля.

³⁰ Там само, с. 78

³¹ Порівняй. Там само, с. 51

гри, закінчити її, обманути суперника.³² Шлінк поводить як *das Neutrum* у Баргеса: Він уникає смислового конфлікту. Вальденфельс скаже: «Вимога чужого не має сенсу, і не слідує жодному правилу[...]»³³ Брехт також вказує у вступі до драми, що не треба ламати собі голову над мотивами боротьби. Шлінк сам дає Гарзі в руки свою найбільшу зброю, гроші («Гроші – це все», скаже він). Він відмовляється від свого будинку і торгівлею деревом і передає свою долю в руки Гарги: «Від сьогодні я Ваше створіння». І він здогадується, що це означатиме: «[...] а Ви станете злими.»

Фактично, у Гарги розквітає справа Шлінка, він дає розпорядження про нелегальний подвоєний продаж деревини, знищує всі бухгалтерські книги, дарує будинок малайця армії спасіння і припинює його, коли наказує йому плюнути священику в обличчя. Оскільки Шлінк спокійно терпить все, Гарга в кінці тільки зневажає його. А в другий раз він відступає. Він планує поїхати на Таїті. Він не хоче зустріти іншого, він уникає контакту, який веде до дезорієнтації і невпевненості. Гарга мусить визнати: «Я нічого не розумію»³⁴. Це визнання показує здоровий глузд, «який вберігає себе від проходження через досвід іншого.»³⁵ Розуміти практично означає привласнювати – якщо брати словник Брехта з твору – перемагати, бути переможцем. Гарга, який не розуміє положення речей, покидає місце боротьби: «Але я здаюся. Я відмовляюся»³⁶, скаже він Шлінку. Але чуже повинно залишатися незрозумілим, недоступним. Вальденфельс, посилаючись на Гуссерля, звертає увагу на парадокс досвіду чужого: «Недоступне стає саме доступним у досвіді чужого, як минуле стає доступним у спогадах і більше ніде»³⁷ Здається, що Гарга здогадується про це, коли він каже Шлінку: «Ви ведете метафізичну боротьбу [...] Я потрапляю в метафізику!»³⁸ Він в дивний спосіб є залежним від іншого, називає його своїм «пекельним чоловіком»³⁹, знову вишукує його. Ніби він знає точно, що лише інший взагалі уможливує самопізнання. Шлінк знає це давно і, коли вони знову бачаться, каже до Гарги: «[...] для мене це потреба, познайомити Вас з Вашими схильностями»⁴⁰ Але шлях до цього проходить

через іншого. Коли Гарга порівнює Шлінка з малим, твердим горіхом, який треба було б випльнути (але, мабуть, не виходить), він радить Шлінку: «Розкусіть горіх»⁴¹ Це звучить як запрошення до справжньої зустрічі, до досвіду чужого, яка все-таки не є легкою справою, оскільки горіх твердий зовні і розкусити його – ризиковано. Більшість бояться це зробити, тому що ціна висока: власна, до цього моменту непохитна ідентичність.

Гарга не планує відмовитися від своєї ідентичності. Його слова до Шлінка: «Зараз я хочу вбити їх усіх. [...] Я готовий, випередити Вас.»⁴² вказують на те, що він скоріше пожертвує сім'єю, ніж дозволить чужому проникнути у власний устрій. Це як у Witold Gombrowicz в його п'єсі *Івон, бургундська принцеса* – я посилаюся на слова Marian Bielecki⁴³ – де підірваний в своїх основах порядок, якому загрожує інше, захищає за допомогою агресії власну вимогу і при цьому показує свою суть: чисте насильство. Гарга не спочине, поки він не уб'є, не ліквідує, не знищить, не затопче в землю (це все слова з уст Гарги) свого суперника, свого ворога. Його дії можна описати, як «право і порядок», *law and order*. Щоб побороти Шлінка і зберегти власний порядок, Гарга використовує правові, інституціоналізовані заходи, які укріплюють порядок. Він одружується на Джейн, мабуть, щоб збити її з шляху добродетності (вона стала проституткою саме через людей Шлінка) і для того, щоб нелегально продавати деревину він йде добровільно на три роки у в'язницю. Незадовго до звільнення він звинувачує Шлінка у листі до газети в тому, що той згвалтував його закохану сестру, залишену без відповіді у малайців. Це призводить до суду Лінча над торговцем деревиною і акту помсти проти всіх жовтошкірих: «Так, на мосту Мільвауке вони вже повинні вішати жовтих як кольорову білизну!»⁴⁴ Гарзі не треба бруднити власні руки, щоб усунути суперника. Переслідуваний розлюченою черню, Шлінк приймає отруту і помирає в покинутому наметі в гравійному кар'єрі на озері Мічиган.

На початку п'єси Брехт навіть глядачу/читачу, що свій інтерес потрібно спрямувати особливо на фініш. За Гельмутом Каразеком це оманлива вказівка, оскільки в боксі рахуються очки, а тому останній раунд сам по собі може бути спірним. Я думаю, що остання суперечка, останній раунд боротьби між Гаргою і Шлінком робить нам зро-

³² Бертольд Брехт: „У джунглях міст“, in ders.: *П'єси*. Том I. *Перевидання п'ятого виправленого видання*. Берлін і Ваймар: Видавництво Ауфбау 1967, с. 217

³³ Там само,

³⁴ Там само, с. 222

³⁵ Там само, с. 223

³⁶ Там само, с. 225

³⁷ Там само, це також викликає асоціацію з Біблією (Розділення одягу Ісуса під час його розп'яття).

³⁸ Там само, с. 225f.

³⁹ Там само, с. 230

⁴⁰ Я погоджуюсь тут з концепцією *des Neutrums* Баргеса. Порівняй. in Marian Bielecki: *Kłopoty z innością*. Kraków: Universitas 2012, S. 66f. Я використовую поняття парадигми бороть-

би, так само як я розумію тут дефініцію парадигми Баргеса: повна конфліктів, оскільки вона базується на опозиціях, причому постійно лише одна опція реалізується на користь іншої. Порівняй також Р.Баргес: *Das Neutrum*. Франкфурт на Майні: Зуркамп 2005

⁴¹ Вальденфельс, с. 52

⁴² Там само, с. 272

⁴³ Bielecki, с. 69

⁴⁴ Брехт, с. 305

зумілим щонайменше одне: Тут йшлося не про перемогу чи програш. Йшлося, як формулює це Шлінк, про «метафізичну [...] акцію!», про «духовне».⁴⁵ Здається, що Гарга не доріс до цього, не може вистояти перед цим. Шлінк скаже йому наприкінці, що він «недостойний суперник».⁴⁶ Тому що він уникає відповіді на чуже. Я закінчу тут на вже вище представленій думці Вальденфельса, що відповідь, коли відповідаєш, визначає моє Я. Вальденфельс уточнює, що йдеться не про відповідь, в якій «наявний вже існуючий зміст», а про... *парадокс креативної відповіді, в якій ми даємо те, чого у нас нема*.⁴⁷ Можливо, в цьому напрямку можна інтерпретувати признання в коханні Шлінка до Гарги, на яке у нього готове тільки: «Але як це огидно з Вашого боку!»⁴⁸ Дати те, чого немає. Неможлива річ? Незадовго до смерті Гарга мусить визнати, що він не може перемогти Шлінка, не може його знищити. А Шлінк буде вигукувати вслід Гарзі, коли той буде йти: «Не йди [...]! Не зупиняйся, тому що ти молодий. Ліси вирубані, коршуни вже наситилися, а золота відповідь буде закопана в землю!»⁴⁹

Брехт безпощадно показує неможливість справжньої зустрічі між власним і чужим, в кінці якої стоять насилля і смерть. Але Брехт не був би Брехтом, якби він не залишив проблиск надії на горизонті. **Просто у нього треба – як це часто буває – залишити звичні стереотипи мислення.** Коли Гарга визнає, що він не може перемогти Шлінка, то він одразу визнає, що чужого не можна уникнути, тому що чуже завжди нас шукатиме, щоб ми не припиняли шукати скарбу, золотої осмисленої відповіді. Так, зрештою, я розумію рішення героя поїхати не на Гаїті, а до Нью Йорка, в метрополію, місце постійних трансгресійних актів, де Я, завдяки⁵⁰ неперервній конфронтації з іншим/чужим мусить відмовитися від своєї стабільності і де його етика – я погоджуюсь тут з Mięczyśław Dąbrowski – формується по-новому. Її основою більше не є однакове, ідентичне, а різне.⁵¹

З німецької переклав Михайло Мальченко

⁴⁵ Порівняй. Гельмут Каразек: *Бертольд Брехт. Від революціонера до класика*, виправлене і перероблене нове видання. Гамбург: Гоффманн і Кампе 1995, с. 150

⁴⁶ Брехт, с. 308, 314

⁴⁷ Там само, с. 312

⁴⁸ Вальденфельс, с. 53 [виділення в оригіналі]

⁴⁹ Брехт, с. 309

⁵⁰ Там само, с. 314f.

⁵¹ Я свідомо посилаюсь на позитивний аспект конфронтації